

*Доценко О. Л.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка*

ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ФОРМУЛЮВАННЯ ЗАПИТАНЬ У СУДОВОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. У статті проаналізовано морфологічні, синтаксичні та синтаксично-інтонаційні засоби формулювання запитальних висловлень у судовому діалозі.

Ключові слова: судовий дискурс, питальне висловлення, пресупозиція, відкрите запитання, закрите запитання.

Постановка проблеми. Сучасний період становлення України як демократичної держави позначився переглядом правових норм, які визначають особливості судової системи, статус і компетенцію суддів, інших учасників судового процесу. Нагальною проблемою сучасного судоустрою є впровадження чи невпровадження суду присяжних, тобто уповноваження розглядати судові справи та виносити відповідні рішення нефахівцями. Отже, дослідження особливостей мовленнєвої поведінки професійних юристів та нефахівців у ході судових слухань може дати відповідь на низку актуальних запитань. Однак в Україні досі ця проблема є маловивченою, особливо з лінгвістичного погляду. Зумовлено це переважно особливостями судової системи, успадкованої від СРСР, яка відзначалася абсолютним ігноруванням сили слова. Натомість в інших країнах колишнього Радянського Союзу, де було запроваджено суд присяжних, з яким пов'язаний розвиток судової риторики, активізувалися й відповідні лінгвістичні дослідження. Зокрема, вони представлені науковим доробком О.С. Александрова [1], Т.В. Губаєвої [2; 3], Л.О. Введенської та Л.Г. Павлової [4], О.В. Петрова [5], інших.

Мета – проаналізувати морфологічні, синтаксичні та синтаксично-інтонаційні засоби формулювання запитальних висловлень у судовому діалозі.

Виклад основного матеріалу. З-поміж проблем, які потребують всебічного аналізу, особливо гостро постає необхідність вивчення специфіки організації діалогу як однієї з форм комунікації в судовому процесі. Це стосується й особливостей методу запитань-відповідей, що використовуються з метою з'ясування обставин справи, які впливають на хід судового розгляду й висновок суду. Першим кроком у дослідженні вищезазначеного феномена має стати визначення правових і лінгвістичних, зокрема культуромовних особливостей формулювання запитань, їх співвідношення. Саме це й стало предметом нашого дослідження.

У ході судового слідства використовуються питальні висловлення різних типів. Вибір типу запитання зумовлений стадією судового розгляду, особливостями викладення інформації особою, що свідчить у суді, іншими чинниками. Правильний вибір певного типу запитання й уміле його формулювання визначає якість дослідження доказів, а отже, й ухваленого рішення. Тому аналіз типології запитань із погляду визначення найоптимальніших способів їх мовного оформлення є вкрай актуальним.

У сучасній літературі поширеними є кілька класифікацій запитань. Щодо дослідження особливостей реалізації запитань у судовому дискурсі варто враховувати поділ питальних висловлень на закриті й відкриті, який умовно можна назвати власне лінгвістичним, а також класифікацію, поширену в літературі, присвяченій дослідженню проблем правничої лінгвістики, де розглядаються загальні та додаткові запитання, а в межах останніх – уточнювальні, нагадувальні, доповнювальні й навідні запитання; інші класифікації.

Як уже зазначалося, дослідники традиційно поділяють запитання на відкриті й закриті. Однак такий поділ є недостатнім, оскільки стосується власне питальних висловлень, а запитання, зокрема й такі, що є елементом судового дискурсу, формулюються не лише цим способом. Активно використовуються для спонукання особи до надання актуальної інформації непитальні та комбіновані форми. Окрім того, в ході надання пояснень суду учасниками слухань використовуються риторичні запитання різних типів. Урахування та всебічний аналіз особливостей формулювання власне запитань, непитальних та комбінованих форм, що використовуються для ініціації співрозмовника до надання відповідної інформації, дозволить описати повною мірою техніку формулювання запитань у судовому дискурсі.

Власне запитання формулюються за допомогою спеціальних засобів: морфологічних (вживання у висловленні питальних займенників, часток), синтаксичних (специфічний порядок слів у реченні), інтонаційних («питальна мелодика, що наприкінці речення досягає найвищого рівня» [6, с. 271]). Такі питальні висловлення традиційно поділяються на відкриті й закриті.

Відкриті запитання містять специфічний елемент – питальне слово (*що, хто, де, коли, чому* тощо). Наприклад, запитання представника скаргника у Верховному Суді України Н.І. Шуфрича до представника відповідача М.І. Ставнійчук: «*Яка була необхідність запрошувати уповноваженого представника кандидата на пост Президента Віктора Федоровича Януковича на засідання 27 грудня, на якому почали приймати протоколи територіальних виборчих комісій о шістнадцятій годині, хоча початок засідання був о чотирнадцятій тридцятій? Суду я представляю у своїх поясненнях копію урядової телеграми від ЦВК. Що ви робили протягом 1,5 години?*». Особливості мовного оформлення таких запитань «відкривають» перед співрозмовником багато варіантів відповіді. Ця ознака відкритих запитань завжди вважалася їх перевагою, порівняно із закритими. Тому несподіваною, однак слушною, є думка Дмитра Трунова, який, досліджуючи особливості спілкування психолога чи психіатра під час консультування людей, що мають певні проблеми, описав недоліки відкритих запитань [7]. Відкритість звільняє співрозмовника від заданості відповіді,

часто пропонуваної вже у формулюванні закритого запитання, вона занурює людину в невизначеність і позбавляє її будь-яких зовнішніх орієнтирів у виборі мовного оформлення відповіді. Таке почуття невизначеності стосується різних аспектів комунікації, наприклад, інформації про мету ініціатора комунікації, його оцінку відповіді, інші побоювання й сумніви. Зважаючи на те, що спілкування в суді теж пов'язане з хвилюванням учасників процесу, особливо тих, для кого ситуація спілкування в залі суду є незвичною, таку специфіку відкритих запитань теж слід враховувати. Окрім того, як зауважує Д. Трунов, відкрите запитання підсилює нерівність співрозмовників, оскільки воно примушує розкритися одного з них і дозволяє залишатися «закритим» іншому: той, хто відповідає, в такій ситуації є об'єктом дослідження для того, хто запитує. «Поэтому во всех социальных ситуациях, когда ответчик находится перед лицом призывающей к ответу фигуры (родитель, учитель, следователь и пр.), мы, в первую очередь, слышим открытые вопросы; а если закрытые вопросы здесь и встречаются, то звучат они в «жесткой» интонационной форме, функционально направленной на получение односложного ответа» [7].

Закриті запитання найчастіше визначаються як запитання, відповідаючи на які, особа може обмежитися однією з двох відповідей: «так» або «ні». Засобами вираження питальності в таких висловленнях є питальна частка *чи* або інтонація, напр.: *«Чи правильно я розумію, що в третьому пункті прохальної частини вашої скарги ви просите Верховний Суд України встановити факти, що мають юридичне значення? Я маю на увазі «факти системного і грубого порушення»... не буду далі цитувати»* (запитання представника Центральної виборчої комісії М.В. Охендовського представникові кандидата на пост Президента України В.А. Юценка С.В. Власенкову в справі за скаргою М.Д. Катеринчука); *«Чи маєте ви у своєму розпорядженні докази того, що суди України, в яких, за вашими словами, знаходились скарги на дії територіальних виборчих комісій, належним чином повідомляли Центральну виборчу комісію про факти надходження і розгляду ними таких скарг Центральною виборчою комісією, адже це вимагається законом»* (запитання М.В. Охендовського С.В. Власенкову в справі за скаргою М.Д. Катеринчука); *«Ви нам зачитали заяви громадян, які завірені нотаріусом чи ким, я не знаю. Ви ці заяви приєднували до скарг до виборчих комісій або до Центральної виборчої комісії на ці порушення?»* (запитання судді М.І. Балюка представникові кандидата на пост президента В.А. Юценка О.Ю. Резникову в справі за скаргою М.Д. Катеринчука); *«І це одне питання. Воно весь час виникає. Ви кажете, що були порушення у зв'язку з відкритими талонами, що їздили поїзди, автобуси і таке інше зі Сходу на Захід. А з Заходу на Схід їздили?»* (запитання судді А.О. Дідківського О.Ю. Резникову в справі за скаргою М.Д. Катеринчука).

Дмитро Трунов визначає такі два позитиви закритих запитань:

1) закриті запитання залишає за тим, хто дає відповідь, вибір: просто погодитися чи не погодитися із пропонуваним варіантом, тобто відповісти «так» або «ні», чи надати додатково більш-менш розгорнутої інформації. Наприклад, під час засідання палати в цивільних справах Верховного Суду України в справі за скаргою довіреної особи кандидата на пост Президента України В.А. Юценка М.Д. Катеринчука представником відповідача С.Б. Гавришом представникові заявника О.Ю. Резникову було поставлено низку запитань, зокрема й закритих,

на які були дані розгорнуті відповіді різних типів. Наприклад, запитання: *«Чи відомі вам факти в будь-якій правовій демократії, щоб результати екзитолу стали причиною визнання тих чи інших результатів виборів президента чи інших демократичних інститутів?»*, відповідь: *«Фактів того, що тільки лише одна інформація екзитолів стала причиною скасування або відміни виборів, мені не відомо. Але, ще раз повторюю, коли я наводив приклади висновків екзитолів, це було одним із доводів про те, що інформація, яка подана Центральною виборчою комісією, є такою, що не уможливує достовірно встановити результати виборів. Вони не співпадають із тою практикою підрахунку, яка існує в цілому у світі і в тому числі в нашій Україні, пане Гавриш...»*;

2) можливість обмежитися усього лише двома відповідями має в деяких випадках дуже важливе психологічне значення для людини, що почуває себе в момент спілкування не дуже впевнено [7].

Серед аналізованої групи є такий тип запитань, який характеризується найбільшим ступенем закритості. Це альтернативні запитання, які передбачають вибір відповіді з-поміж двох запропонованих варіантів. Такі запитання, незважаючи на їх контрастність, є дуже доречними в ситуаціях, що передбачають категоричне уточнення: в такому разі вони стають ще більш закритими, й протиставлення концентрується на «так» і «ні». Перед таким протиставленням викладається пресупозитивна інформація, яка й повинна бути оцінена з погляду її істинності чи хибності. Наприклад, суддя М.І. Балюк так сформулював запитання представникові кандидата на пост Президента України В.А. Юценка О.Ю. Резникову в справі за скаргою його довіреної особи М.Д. Катеринчука: *«На попереднє моє запитання попередньому вашому представнику ви дали відповідь, що ви не подавали скарг у строк, який визначений Законом, тобто які в день голосування ви повинні були надати до дільничної виборчої комісії, або наступний день до апеляційного суду, або до вищестоящої інстанції. Так оце таке запитання. Ви дали відповідь, що ви не подавали в цей строк скарг на порушення, які мали місце в день голосування. Це стосується списків виборців, це стосується інших порушень, які ви навели у своїх поясненнях. Це так чи не так?»*

Отже, «лінгвістичний аналіз відкритих і закритих запитань не може проводитися без урахування їх пресупозиції, тобто тих вихідних знань, якими володіє мовець. Пресупозиція зумовлює і зміст та характер відповіді на запитання» [8, с. 28]. Відкриті запитання формулюються в ситуаціях, коли суб'єкт мовлення володіє інформацією про певні явища дійсності, але хоче з'ясувати нові деталі, додаткові подробиці. Факт, про який ідеться, є дійсним, й інформація про це експлікована в змісті висловлення, мовець лише намагається доповнити свої знання. Основними граматичними показниками таких питальних висловлень є займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) та прислівникові слова (*де, куди, звідки, коли, чому* та ін). Засобами вираження такого питального значення можуть бути інтонація та порядок слів у реченні, напр.: *«Ти йдеш додому?»*; *«Ти йдеш додому (чи йдеш)?»*; *«Додому ти йдеш?»* За класифікацією Л.О. Кадомцевої, такі висловлення визначаються як «речення прямої з'ясувальної питальності» [9, с. 132]. Ш. Баллі визначив такі запитання як «часткові диктальні» (типу «Хто вийшов?») та часткові модальні (типу «Чи до школи він пішов?») [10, с. 48].

Інтонаційно-синтаксичними засобами можуть бути виражені й питальні значення, спрямовані на з'ясування істинно-

сті чи хибності змісту висловлення в цілому, які відповідно до наведеної вище класифікації є закритими запитаннями, напр.: «Ти йдеш додому?». Цей тип питальних висловлень в основному відповідає «реченням прямої уточнюючої питальності», за класифікацією Л.О. Кадомцевої [9, с. 131–133], «повним модальним» та «повним дистальним» запитанням, – за Ш. Баллі [10]. Основним граматичним показником цього значення є частка *чи*.

Окрім власне запитальних висловлень, у ході судового слідства використовуються з метою спонукання учасників слухань до викладу необхідної для з'ясування особливостей об'єкта судового розгляду непитальні форми. Дмитро Трунов виділив кілька типів таких висловлень: 1) спонукальні, які можуть мати характер прохання чи бажання; 2) розповідні (рефлексивні та спрямовальні); 3) незакінчені фрази, які завдяки своїй незакінченості є достатньо відкритими, а характерний інтонаційний малюнок незавершеної фрази («загин» – за К.С. Станіславським) спонукає співрозмовника завершити її [7]. Останній тип висловлювань, незважаючи на їх відносну відкритість, практично не використовується в судовому дискурсі. З-поміж наведених типів найуживанішими є розповідні рефлексивні висловлення з імпліцитною питальністю («Я»-висловлення), напр.: *Ваша честь! Є декілька уточнюючих запитань стосовно того, що зараз шановна сторона пояснювала суду. Я хотів би з'ясувати у вас (щоб ви назвали) остаточну дату, коли надійшов протокол до Центральної виборчої комісії після першого туру голосування, тобто після 31 жовтня* (висловлення представника Центральної виборчої комісії, звернене до представника кандидата на пост Президента України В.А. Ющенко С.В. Влащенко).

Висновки. Обсяг статті не дозволяє більш детально охарактеризувати виділені класифікаційні типи запитань, що використовуються в судовому процесі, проаналізувати риторичні питання як один із найуживаніших механізмів впливу на адресата мовлення. Однак беззаперечною є необхідність проведення всебічного дослідження особливостей використання в судовому дискурсі методу запитань-відповідей, оскільки це сприятиме, з одного боку, розвитку теорії граматики сучасної української мови, а з іншого, – виробленню мовленнєвих стандартів, покликаних поліпшити якість судочинства.

Література:

1. Александров А.С. Введение в судебную лингвистику / А.С. Александров. – Нижний Новгород : Нижегородская правовая академия, 2003. – 420 с.
2. Губаева Т.В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности / Т.В. Губаева. – М. : Норма, 2004. – 160 с.
3. Губаева Т.В. Словесность в юриспруденции / Т.В. Губаева. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1995. – 301 с.
4. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика для юристов / Л.А.Введенская, Л.Г.Павлова. – Ростов н/Д : Феникс, 2005. – 576 с.
5. Петров О.В. Основы судебного красноречия / О.В.Петров. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 208 с.
6. Васильченко В.М., Доценко О.Л. Экзаменаційний диктант без репетитора / В.М.Васильченко, О.Л. Доценко. – К.; Ірпінь : ВТ «Перун», 2005. – 304 с.
7. Трунов Д. Введение в технику вопросов / Д. Трунов // Журнал практического психолога. – 2000. – № 12. – С. 113–122. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://home.perm.ru/~dmitry/archiv/p029.htm>.
8. Доценко О.Л., Ясакова Н.Ю. Особенности семантико-прагматичної інтерпретації інтерогативів / О.Л. Доценко, Н.Ю. Ясакова. // Вісник Київського славистичного університету. Серія «Філологія». – 2003. – Вип. 16. – С. 27–40.
9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.
10. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

Доценко О. Л. Грамматические средства формулировки вопросов в судебном дискурсе

Аннотация. В статье проанализированы морфологические, синтаксические и синтактико-интонационные средства формулировки вопросительных высказываний в судебном диалоге.

Ключевые слова: судебный дискурс, вопросительное выражение, пресуппозиция, открытый вопрос, закрытые вопросы.

Dotsenko O. Grammatical means formulating questions in the judicial discourse

Summary. The article analyzes the morphological, syntactic and intonation means questioning the wording of statements in judicial dialogue.

Key words: judicial discourse, inquiring expression, presuppositions, open questions, closed questions.